

Leven en werken in Winsum, Obergum en omstreken ca. 1550-ca. 1850

**een regionaal, nationaal en
internationaal vergelijkend
perspectief**

Richard Paping,
Rijksuniversiteit Groningen
Obergum, 22 maart 2011, 20.00
Historische vereniging Winsum-Obergum

Onderwerpen

- Winsum e.o. als ‘representatief’ onderdeel van de rijke Nederlandse kustgebieden vanaf de zestiende eeuw??
 - Specialisatie: ambachtslieden en handelaren in het kleinsteedse Winsum-Obergum
 - Concentratie: landbouw, boerenbedrijf en landarbeiders
- Onderzoeksmogelijkheden naar bewoning van huizen in Winsum-Obergum e.o. in de Vroeg-moderne tijd (1550-1830)
 - De bewoners dorpskernen 1756-1767
- Bloeitijd in de zeventiende eeuw
Achteruitgang en stagnatie in achttiende eeuw en 1e helft negentiende eeuw??
 - Bevolkingsontwikkeling
 - De adellijke bewoners
 - De economische functies

De zestiende eeuw

- **De Nederlandse kustgebieden: RIJK**
 - Grote stedelijke bevolking (reeds 45% in 1600)
 - Geld-economie
 - Volledig marktgerichte grootschalige landbouw:
 - Vanaf 15^e eeuw vergroting boerderijen (Betuwe, Friesland en ??? Groningen)
 - Tot 1560 kleine boertjes met bijverdiensten, daarna vergroting boerderijen (Holland)
 - Veel plattlandsgezinnen zonder land of vee (arbeiders).
 - Specialisatie op platteland: 30-40% gezinnen ambachtslui, handelaren e.d.
- **Grootste deel West-Europa (bijv. Duitsland, Frankrijk): ARM**
 - Voornamelijk plattelanders (steden 10-20% bevolking)
 - Ruil-economie vaak erg belangrijk, geld schaars op platteland
 - Vooral kleinschaligere landbouw: alleen overschotten naar de markt
 - Soms combinatie grote boerderijen en kleinere bedrijven
 - Bevolkingsgroei zorgt vaak voor fragmentatie van boerderijen
 - Op het platteland heeft vrijwel elk gezin een boerenbedrijfje
 - Weinig specialisatie: weinig ambachtsliden en handelaren e.d. wonend op platteland (10-20% gezinnen), hoogstens proto-industrie (textiel)

En 16^e eeuws Winsum/Groningen dan?

- **Dubbeldorp Winsum-Obergum 1 geheel**
- **Geen stadsrechten, wel stedelijke trekken: Groningen nauwelijks steden (25% in stad: weinig/veel!!)**
- **Heel veel ambachten in Winsum 1550/1580: 2 mogelijke verklaringen**
 - **In verband met bijzondere stedelijke structuur??**
 - **Aansluitend bij sterke specialisatie op platteland in NL kuststreken???** (zie ook Den Hoorn 1586: ca. 15 niet-boerengezinnen)
- **Rond 1550 ca. 25 niet-boeren met enig landgebruik rond Winsum-Obergum. Echter rond 1580 mogelijk 170 gezinnen in dubbeldorp: 25 is kleine minderheid**
- **Geld-economie: huren en pachten vooral in geld**

Boeren noorden Winsum e.o. al rond 1550 grootschalig

	1553	1755
0-1 ha.	5	2
1-5 ha.	23	25
5-10 ha.	14	16
10-20 ha.	16	16
20-30 ha.	7	6
30-40 ha.	7	9
40-50 ha.	3	4
50+ ha.	6	5
Meer dan 5 ha.	53	56

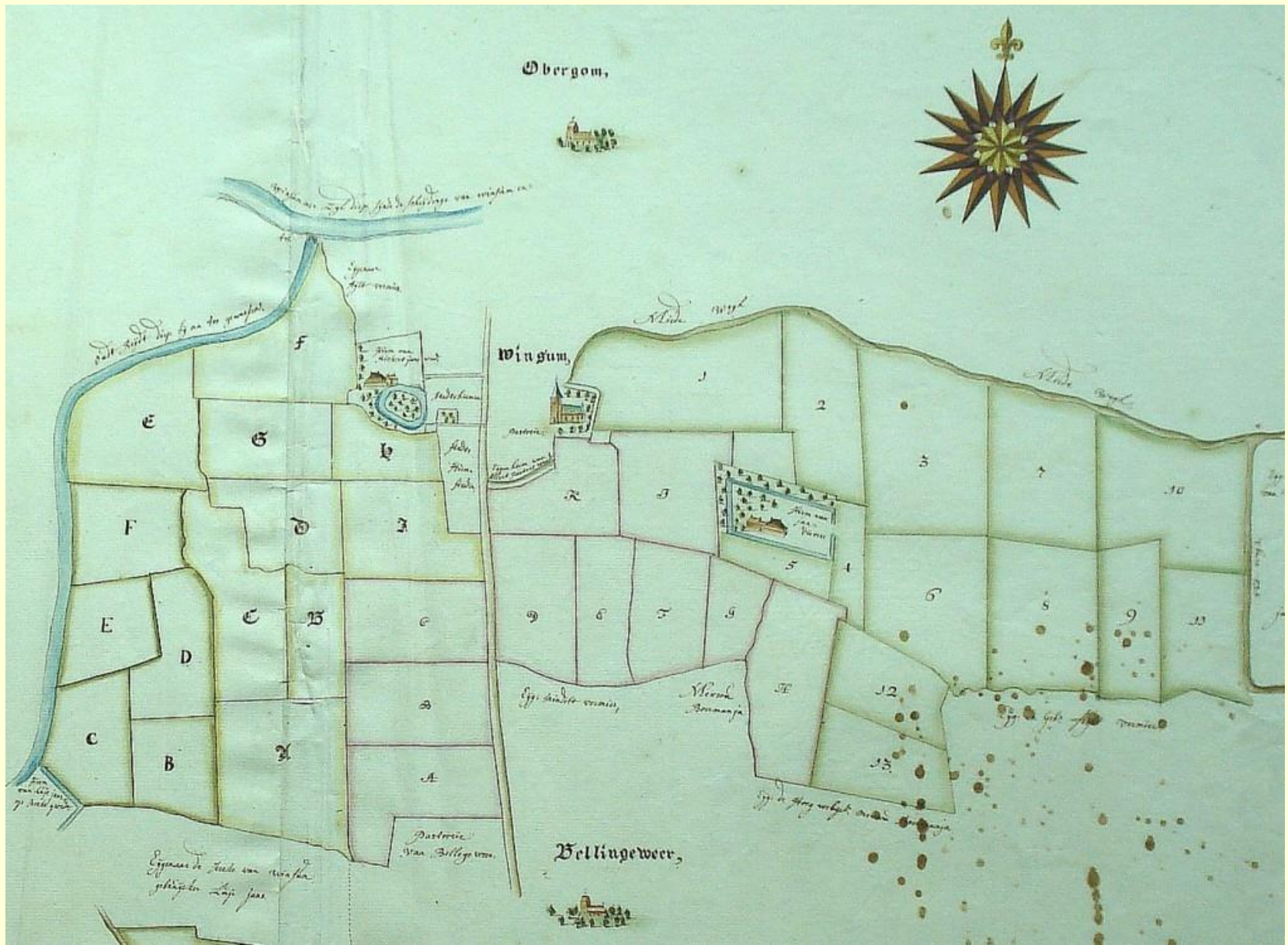
Elemaheerd bij
dorp Winsum,
vóór 1918
(nr 22)

Naar een grootschalige kapitalistische landbouw

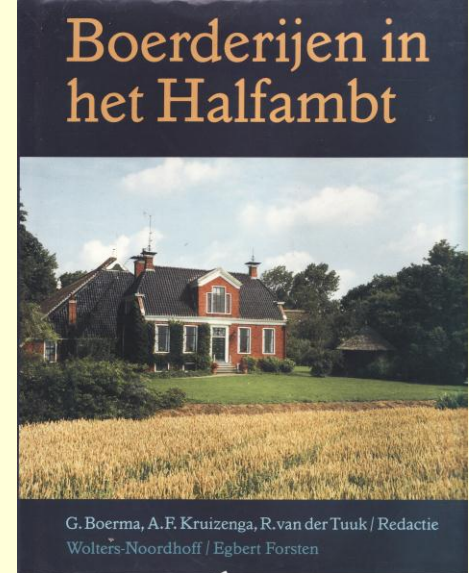
- **Bas van Bavel (*Markets and Manors*, 2010):**
 - proto-industrialisatie fase ca. 1300-1560 (Holland) veroorzaakt doordat boeren eigenaren van land en gelijke verdeling bij erfenissen: versplintering landgebruik
 - Vergroting boerderijen door verpachting (verpachters hebben voorkeur voor grote boerderijen) vanaf 15^e eeuw: o.a. Betuwe
- **In Winsum: feitelijk al rond 1550 grote boerderijen:**
 - Grootste bedrijven zijn de kloosterboerderijen in Maarhuizen en Winsum (soms meer dan 50 hectare)
 - Kleinere bedrijven vooral in Ranum al rond 1580 (restant eigenerfd grondgebruik?)
- **Winsum en mogelijk ook Groningse kleigebied als geheel lijken beste te passen in Betuwe-model.**
- **Schaalvergroting van boerderijen al rond 1550 geëindigd rond Winsum**
 - NB: In Vierhuizen (Marne) in periode 1500-1600 nog wel samenvoeging kleine boerderijtjes
- **Vermoedelijk bestond er al in de zestiende eeuw een grote groep landloze landarbeidersgezinnen. Echter in de archieven vinden we hier nauwelijks een spoor van**

Kaart van stadslanden bij Winsum in 1727

Reconstructie boerderijgeschiedenissen

- Boerderijenboek Halfambt, echter:
 - Kerspelen Winsum en Bellingeweer niet gedaan
 - Lang niet alle bronnen meegenomen, en niet altijd systematische aanpak (geschiedenissen kunnen nog wat vollediger)
 - Fixatie op individuele boerderijgeschiedenissen, zonder algemene conclusies
- Antwoord op vragen?
 - Verschuiving van omvang bedrijven?
 - Verandering in verdeling landeigendom (verdwijnen eigenerfden?)
 - Continuïteit van families op boerderijen
- Resultaten voor de Marne:
 - Wel wat verschuivingen in landeigendom, maar weinig lijn
 - Erfopvolging (van zoons of ook wel dochters) op boerderijen tamelijk beperkt in vroeg-moderne tijd. Zeer dynamische maatschappij, met veel wisselingen!!!

Kaart
ge-
meente
Winsum
ca. 1830

Succesfactoren Nederlandse kuststreken I

- **Marktontwikkeling (maakt handel en specialisatie mogelijk)**
 1. Goede bescherming **eigendomsrechten** (eerlijke rechtspraak). NB: bevoordeling adel erg beperkt
 2. Goede **instituties**: NB samenwerking voor algemeen belang, bijvoorbeeld zijlvesten (water), kerspel, kerk en armenzorg
 3. Handel vergemakkelijken: **vrijhandel**. NB: Echter stapelrecht stad Groningen
 4. **Transport** goedkoop en eenvoudig. NB: Goede verbindingen Winsum-Obergum met nabije en verre achterland: scheepvaart
 5. **Vruchtbaarheid grond**: NB: creëert overschotten van bepaalde producten, en neiging tot specialisatie.
 6. **Schaalvergroting**: NB: Winsum-Obergum als ‘multifunctionele centrale plaats’ van omgeving (winkel- en nijverheidscentrum)

Succesfactoren Nederlandse kuststreken II

- **Sociale dynamiek (prikkel voor mensen om succesvol te zijn en welvaart te bevorderen)**
 1. **Individualistische** instelling: gezin in plaats van familie. Vrijere keuze: bijvoorbeeld huwelijkspartner en beroep (later trouwen?)
 2. Werkend **onderwijssysteem** voor iedereen: scholen Winsum!
 3. Kansen op succes (handel, innovatieve ambachten, goed boeren), maar dus ook mislukking: faillissementen, onzekerheid, sociale verschillen en armoede (**winners and losers**)
 4. Geen **gesloten standen**. Vererving en overdracht sociale en politieke posities geen automatische, maar relatief beperkt. NB Echter nog wel rol adel, maar kleiner dan elders
 5. Gevolg: **sociale mobiliteit** in samenleving hoog. 'Meritocratie': de 'besten' hebben grotere kansen in de economie en het 'overheidsbestuur'

De huizen in de dorpen Winsum-Obergum

- Met behulp van diverse gegevens is het mogelijk om na te gaan welke huizen er in Winsum en Obergum in 1806 al stonden.
- Naast de bronnen genoemd in Formsma *Winsum Gedenkboek*, 1982, is vooral gebruik gemaakt van het kadaster van 1832 en van de grondbelastingregisters uit de periode 1814-1830.
- Opmerkelijk is dat er tussen 1806 en 1830 maar weinig huizen bijgekomen waren in Winsum en Obergum.

Obergum 1806

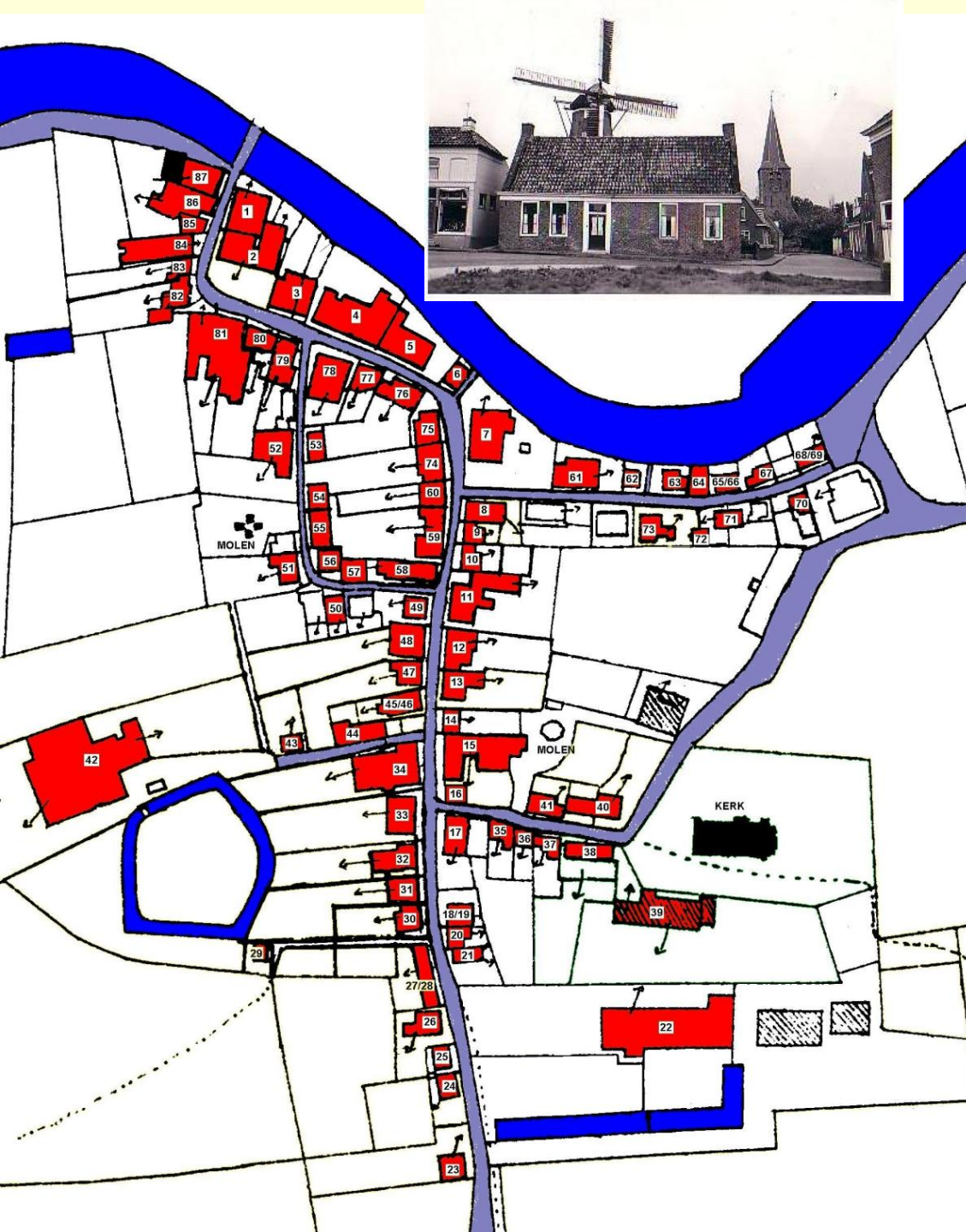

1. Herberg bij brug
2. Pottenbakkerij
8. Armenhuis
9. Scheepswerf aan water
28. Zilversmederij
29. Houtkoperij
44. Touwslagerij
56. Herberg
61. Kosterij
62. Pastorie
74. Touwslagerij
90. Boerderij
- 91/92. Doopsgez. Vermaning

Bij 88-89:
A. oude kalkbranderij
B. zaagmolen uit 1805

NB 109 huizen

Winsum 1806

- 2. Herberg bij brug
- 6. Grutterij (paardenmolen) en zadelmakerij
- 7. Pannenbakkerij
- 8. Zilversmederij
- 11. Dokterswoning
- 131. Pelmolen
- 22. Boerderij
- 38. Kosterij (school)
- 39. Pastorie
- 42. Boerderij
- 47. Horlogemakerij
- 132. Roggemolen
- 54. Cherchershut
- 59. Herberg en winkel
- 70. Houtkoperij
- 79. Dokterswoning
- 85. Herberg en winkel

NB 87 huizen

Bronnen huisbewoners vóór 1806

- De **Rechterlijke archieven** vanaf 1750 geven veel overdrachten
- De **administratie van de stad Groningen** geeft de bewonersgeschiedenis van de vele stadshemen in vooral Winsum vanaf eind zestiende eeuw!!
- De **schouwregisters** van 1756, 1767 en deels 1782 geven de namen van veel huiseigenaren langs de straten

Voorbeeld Winsum 1782: De Kreupelgang in Winsum beginnende aan de grote straat en eindigende aan de ene kant aan de trekweg en aan de andere zijde aan de weg na Onderdendam

Links

Ajolt Eenjes

Derk Pieters

De diaconie Bellingeweer

Roelf Warnders

De diaconie van Winsum

Jannis Bouwdewijn

Jan Meijer

Derk Voerman

Rechts

Wilm Smit

Jan Lammers

Jan Onnes

Klaas Derks

Winsum 1756

1. Diaconiehuis
2. Herberg **De Gulden Karper** (Jan Jans Kits)

5. Klaas bakker

6. Koopman Aijolt Formier

8-9. Sirp Hoeksum, zilversmid & Jurjen Greben, klokmaker in **Jacobijnehuis**

10. Secretaris Basse

12. Pastoor Bazuins weduwe

27-28. Gasthuis

31. Harm Berents wever

36 Jan Kappert, kopenmaker

41 Jan Jans weduwe weverse

48. Pieter Jacobs Stellema, kerkvoogd en koopman

49. Fokke Hiddes bakker

59. Margjen Klusman weduwe van commies en lakenkoper

60. Hindrik hoedenmaker

75. Mevrouw Coenders

79. Luitenant Steenwijk

81. Gerrit Allershof, med. dr.

85. Rechthuis *in de Gennep*

NB huizen 19?, 25, 53?, 55, 56, 66?, 72 bestonden nog niet

Jacobijnenhuis (nr 8-9)

Nr 8: 1756-1774: Sirp Hoeksum, na 1777 Willem Freerks Smit, weduwe hertrouwt 1788 met Jan Philip Duceliee, geboren te Amsterdam en eerder wonende te Appingedam (allen zilversmeden)

Nr 9: Jurjen Willems Greben 1756-1799 (klokmaker); Hindrik Jacobs Tempel (kramer) 1806

Nr. 2: Herberg 'De Gulden Karper'

1756-1773 Jan Jannes
Kits gehuwd in 1754 met
Geertje Jacobs

1782-1806 Gerrit Wieringa
(weduwe)

Huis nr. 13 (mogelijk
Hoofstraat 35??, of latere
bouw?):
Deftig huis

1756-1767 Hindrik Antonij
huwt 1750 Trijntje
Jacobs;

1778-1781 Edzart Jacob
Tjarda van Starckenborg,
gecommitteerde raad der
Ommelanden, verhuisde
in 1781 naar De Wijk in
Drenthe

1806 Barteld Hindriks
[Hopma] weduwe van
landbouwer, rentenierse

Eigenaren land in Winsum 17e/18e eeuw

Oranjebruin: stad Groningen 1806

Geel: stad Groningen verkocht 17e/18e eeuw

Groen: pastorie en kerkeland

Bloeitijd in de zeventiende eeuw (relatieve) Stagnatie in de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw

- Algemene ontwikkeling Nederland ca. 1550 tot ca. 1850
 - Gouden Eeuw, eindigt ca. 1670
 - Daarna stagnatie tot ca. 1800, maar Nederland nog wel rijkste
 - In de eerste helft van de negentiende eeuw wel groei, maar lang niet zo snel als elders:
 - Verschuiving van nijverheid en diensten naar landbouw
 - De-urbanisatie (platteland groeit sneller, al vanaf ca. 1730)

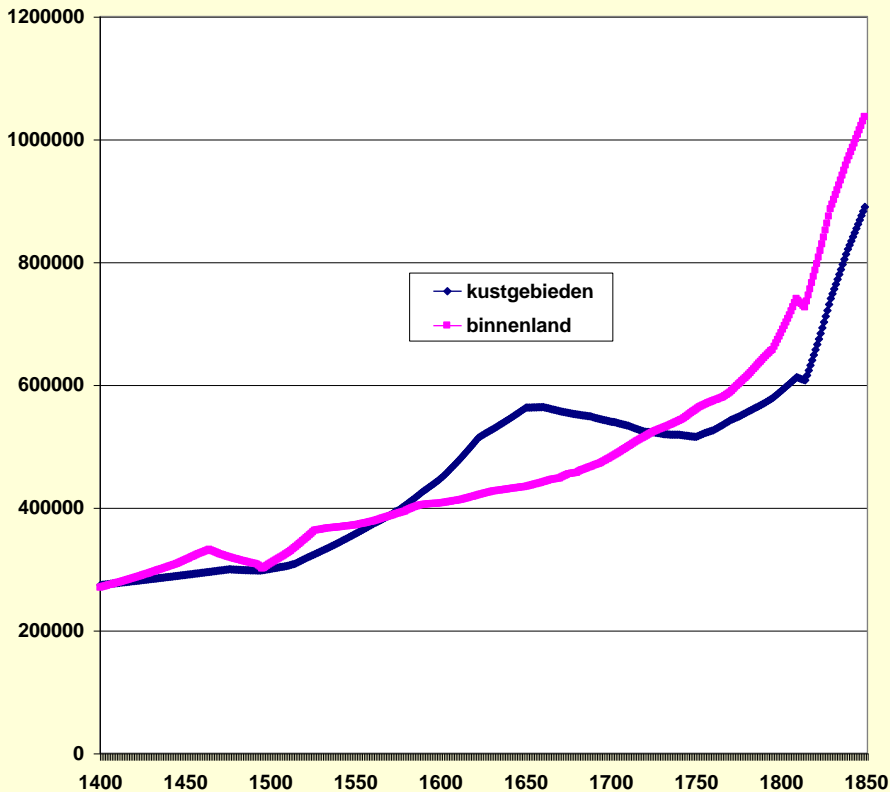
- Winsum: bevolkingsontwikkeling
- Winsum: de adellijke bewoners
- Winsum: de economische functies

Herman Collenius in provinciehuis
Groningen, 1699: 'Gerechtigheid' ->

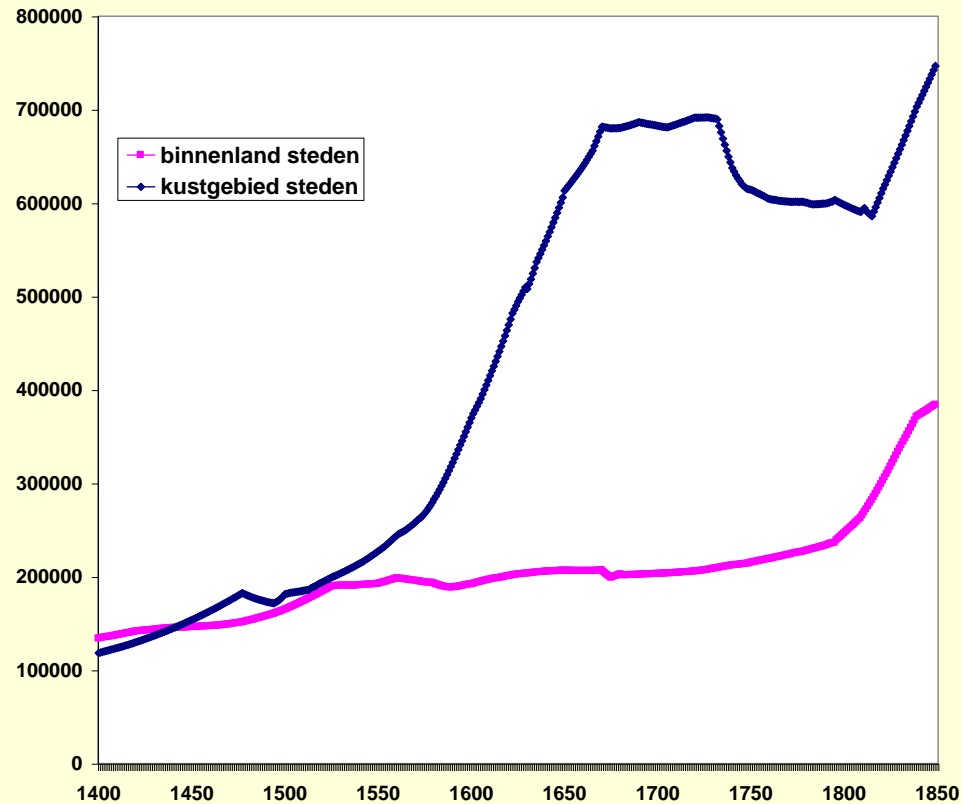

De bevolking van de Nederlandse kustprovincies

Plattelandsbevolking van Nederland, 1400-1850

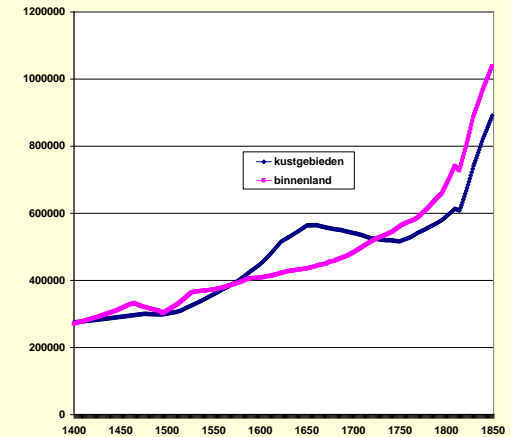

Stedelijke bevolking van Nederland, 1400-1850

*Schatting inwonertal
grondgebied gemeente
Winsum, 1654/75 tot 1809*

Plattelandsbevolking van Nederland, 1400-1850

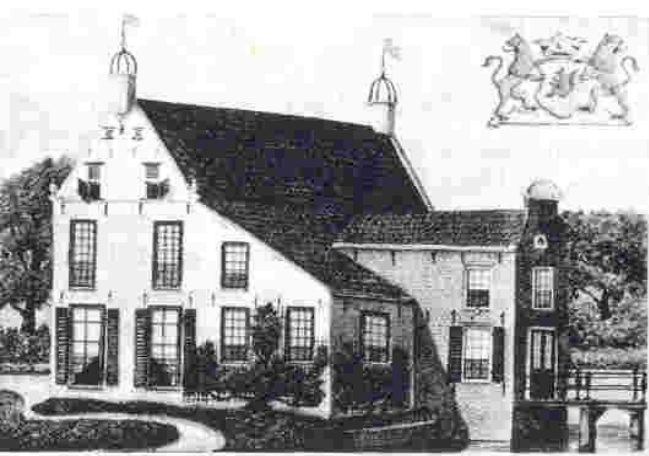
	Geref. (excl. Kl.- Garnwerd)	Klein- Garnwerd	Rooms- katho- lieken	Doops- gezinden	Overig	Totaal
1654/1675	ca. 1.200	ca. 75	ca. 75	ca. 200	p.m.	ca. 1.550
1701/1750	ca. 900	ca. 75	ca. 75	ca. 100	p.m.	ca. 1.150
1751/1800	ca. 1.000	ca. 75	ca. 50	ca. 50	ca. 25	ca. 1.200
1809	1.238	93	62	13	13	1.419

Luchtfoto Winsum ca. 2000 ->

Bevolking Winsum

- Herstel bevolkingsgroei in tweede helft achttiende eeuw (vooral in Obergum!!) lijkt meer aan te sluiten bij plattelandsbevolking dan bij stedelijke bevolking kuststreken. Echter in vrijwel heel Friesland (m.u.v. Zuidzeehavens) en Groningen begint stadsbevolking in tweede helft 18e eeuw weer te groeien
- In periode 1795-1859 blijft groei gemeente Winsum (46%) echter sterk achter bij toename bevolking hele provincie (79%) (net als echte steden Groningen en Appingedam); Winsum deelt mee in de-urbanisatie proces in Nederlandse kuststreek

Adellijke families rond Winsum

- Tammingaborg te Bellingeweer, familie Tamminga (soms ook in huis te Winsum), later ca. 1732 familie **van Sijtzema (o.a. Clara Feijoena)**, verkocht in 1795 aan burgers
- Tjarda van Starckenborgs en Stachouwers van 1760 tot ca. 1790
- Diverse ongehuwde juffers en adellijke weduwen vanaf tweede helft zeventiende eeuw tot ca. 1770 in Winsum
- Blauwborg te Obergum: Van Holtsapfel 1655-1667, vervolgens families Lewe en Rengers tot afbraak ca. 1740
- Van Dompelaer (familie van Harderwick), en vervolgens Van Bork in Winsum 1650 tot ca. 1730
- **De Brake** te Obergum: 1586: Egbert Schaffer, 1612 Wessel Harderwick, ca 1635 Abel Lewe; 1650 Van Heerdt en Huinga, ca. 1667 weduwe Jarges huwt Ripperda, verkocht in 1675 aan stadspatriciaat
- De/van Sighers op Batenborg te Maarhuizen: 1e helft 17e eeuw tot ca. 1675

'deftige' huizen in Winsum zelf

- 10. Secretaris Basse 1756-1776, 1782
predikant H.J. Offerhaus
- 11. Alegunda van Domselaar,
weduwe kapitein van Borck 1700-1730,
1730 aan juffer Gesina Rengers
- 12. Weduwe predikant Bazuin in 1756
- 13. Edzard Jacob Tjarda van
Starkenborg 1778-1782
- 48. Rudolph van Domselaar in 1660
(later kerkvoogd Stellema)
- 60. Mogelijk Sibrandina de Mepsche
weduwe heer Ommen (en eerder van
Abel Coenders) rond 1764
- 75. Geertruida Lewe weduwe Bernhard
Coenders in 1756, Hindrik Tjarda van
Starkenborg in 1767
- 79. Luiten. Joh. Steenwijk 1749-1756,
H. Tjarda van Starkenburg ook 1767,
Coppen Lammert Stachouwer
[schilderij] in 1782
- 81. Dr. Gerrit Allershof en weduwe
1756-1782, o.a. gecommiteerde
admiraliteit

Ca. 1750-1850: Winsum-Obergum verliest zijn centrumfunctie en bijzondere positie

- **Tijdelijke opbloei** rond 1800: steenfabrieken 1795 en 1804, zaagmolen 1805, bierbrouwerij 1808, 2e scheepswerf 1810
- Aantal soorten nijverheidsbedrijven daalt tussen 1819 en 1856 van 25 naar 22: Winsum in **1819 3e plaats** achter Appingedam en Winschoten, in **1856 pas 8e plaats**
- Steeds minder winkelcentrum voor wat verder liggende dorpen. Centra als **Leens, Eenrum en Wehe-Den Hoorn** nemen die positie over in de eerste helft van de negentiende eeuw
- **Winsum verliest zijn kleinsteedse trekken geheel en en wordt een groot dorp als veel andere plaatsen in de kleigebieden**

Steenfabriek De Brake->

Winsum verliest zijn kleinsteedse trekken geheel en wordt een groot dorp als veel andere plaatsen in de kleigebieden

Dit schoorsteenstuk op de grote boerderij Maarhuizen 3 is gemaakt rond 1840 door Jan Hendriks Aikes, die schilder was in het nabije Eenrum!!

Dit idyllische beeld zou tevens gezien kunnen worden als symbool van de verschuiving van stad en koopman naar platteland en boer welke zich voltrok in het Nederland (en Winsum!).

Pas na 1850/1900 zouden de bordjes weer worden verhangen!!!

Samenvatting

- Bij Winsum gaat het veelvuldig over een mogelijk roemrijk Middeleeuws verleden, daardoor lijkt het wel of de vroeg-moderne tijd wat veronachtzaamd wordt. Deze lezing zal ingaan op de zeer interessante ontwikkeling van de dorpen Winsum en Obergum in die periode. Het dubbeldorp hield namelijk nog eeuwen enigszins kleinsteedse trekken, al lijken die na 1800 langzamerhand verloren te gaan. Winsum-Obergum begon steeds meer te lijken op de andere grote dorpen in noord-Groningen. Dat zo vroeg al veel mensen in deze dorpen werkten buiten de landbouw was in internationaal perspectief bijzonder, maar sloot goed aan bij de situatie in bijvoorbeeld Holland in de Goude Eeuw. Hetzelfde gold voor de grootschalige en marktgerichte landbouw in de omliggende kerspelen die tot uiting kwam in grote boerderijen en de vele landloze landarbeiders die we hier al vroeg vinden. Het belang van geld en van de nationale en internationale markt, en de grote mate van specialisatie waardoor vele plattelanders juist niet alleen met de voedselvoorziening bezig hielden, waren karakteristiek voor het zeer welvarende Nederlandse kustgebied in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan de andere kant waren de sociale verschillen binnen de dorpen groot. Ook was het bestaan van de mensen veel onzekerder door hun afhankelijk van die markt, die bood kansen, maar bracht ook grote risico's met zich mee in de vorm van faillissementen (zoals we recent ook weer hebben kunnen merken).
- In de lezing zal tevens een kleine aanzet gegeven worden tot een reconstructie van de bewoning van huizen en boerderijen in de oude gemeente Winsum vóór 1830. In het bijzonder wordt ingezoomd op de huizen in het dorp Winsum rond 1757 en 1767: Welke huizen stonden er nog, wie waren de bewoners en wat deden zij? Vele 'beroepen' komen langs van landjonkers en hoge ambtenaren tot ambachtslieden als zilversmeden en klokkengieters en een enkele boer. Het zou prachtig zijn als in de toekomst getracht zal worden om systematisch de bewonersgeschiedenis van de dorpen Winsum en Obergum in de vroeg-moderne tijd uit te zoeken, zoals dat thans voor vele delen van Groningen voor de boerderijen al is gebeurd. Mogelijk kan zo'n onderzoek ook meer duidelijk maken over de bebouwing van de dorpen in de late Middeleeuwen.